

տուժոյ՝ կենեց զարգացման, ահման համար դրան մաս-
նաւոր օրէնքով մը. — այսպէս, ասոնց դրութիւնը կու-
զայ ինչ շատ կը միանայ Արարչագործութեան գրու-
թեան հետ: — ք. Աւիք՝ չեն ընդունիր որ աստուածա-
նոր կամ Աստուծոյ կողմէն ըստաստուած կենաբա-
նական ծրագրով մը կազմուած լայն ալ տեսափնէրն.
այլ կը համարին՝ թէ այս տեսափնէրն առաջ եկած են
օտոյ մերենական օրէնքներու ազդեցութեամբ, որոնց
հարկադրուեցաւ կենանքն նպատակի:

Ոչ մի խնդիր կէս գարե ի վեր յուզած չէ թէ մո-
ղովբեանն և թէ զիտնական աշխարհի միտքերը, ինչ-
պէս Շրագու՝ մե տեսափնէրու կամ Տարփինականօրիւն:
Այս յուզման պատճառն ալ կայ, վասն զի ի սկզբան՝
ներկայ խնդրոյ՝ կրօնքի և բարոյականի հետ ուղղակի
սերտ յարաբերութիւն ունենալու երեւոյթ ուրուեցաւ:
Եւ յիսուսի, անկրօն ազատամարտի՝ Քարելլոյմը զինե-
ցին հաւատքի և հոգեւորութեան spiritualisme դէմ.
վասն զի բնութեան միայն ընծայեցին՝ տիեզերքի ա-
մենէն աւելի գեղեցիկն ու հիմնալի գործերը, մարդու
համար ըլին միտասունէն առաջ եկած և. և նոյն իսկ
Աստուծոյ և մարդկային հոգւոյ զոյտութիւնը ուրացան:
— իսկ ուղղափառք՝ անբեկած այս զարեւոյթի չե-
տեսութիւններն, աստուծոյ պատեհաբազմեցան Բարեշըրը-
ման գրութիւններուն դէմ՝ քրտցմէ կարենա թէ տրամա-
բանօրէն առաջ կու գային վերադիմելու միւլար հետեւա-
թիւններն: — Եւ նոյն իսկ ժամանակ մը եղաւ՝ որ թուի
թէ իրարէ բացարձակ անբաժան էին՝ ինչպէս Տիար-
պալու և Բարիլլոյմը, նոյնպէս ուղղափառ և արա-
յագործական անուաններն:

Բայց կամայ կամայ չափաւորութիւնը սկսաւ. վասն
զի հիմա, փոխանակ խնդրոյ արտաքոյ կարգի լուծում-
ներ տալու, կը ջնանայ գիտնելուք լուս եւ քննելու
իւրօրիւնները և իմաստասիրական սկզբունքները: Եւ
որպէս կիբերն կը հանգարտին և զազափարներն կը
հշտուին, նոյնչափ ալ դիւրին կ'ըլլայ միջին ամբողջ
զտնելն լուծելու համար այս խնդիրը:

* Այս ստոյգ կէտը ապացուցանելն մեր ներկայ
խնդրին դուրս է իմաստասիրութեան գիբերնու մէջ
արդեն իսկ ապացուցեալն է:

1. Տեսափնէրու ծառանման մասին եղած զազափարնե-
րուն պատմութեան համար չմմաւ. Ed. Perrier, *La
philosophie zoologique avant Darwin*, Paris 1893,
3e éd. — De Quatrefrages Darwin et ses précur-
seurs français, 2e éd; — Նոյն. *Les émis de Dar-
win*, Paris, 1894.

2. Lamarck (J. Baptiste), բնապատում. ծննդաւե-
դին Barentin (Picardie), 1741-1829. — առաջ գի-
նուորական կարգի մէջ մտաւ. յետոյ հանձնարցած փա-
րիզու մէջ ստիգեալ բժշկութիւն. — բուսաբանութեան
վրայ մեծ աւել ձեռն. Բարտարակեց յիշատակարան մը
Sur les vœux de l'atmosphère. — Flore française
(1774թ), և այլ երկը գիբը Եղպեցի. — *Dictionnaire
de Botanique de l'encyclopédie méthodique* (1785),
կենդանաբանութեան գրադիւլ, գրեց *Histoire des
animaux sans vertèbres*, 7 հտ. 1822թն աւարտեցաւ.

Իսկ մենք կը կանխենք ըսելու՝ որ, չհախ ներկայ իրն-
դրոյս մէջ պիտի յիսոյենք մարդուս մասին, որուն զբոյ
առանձինն պիտի խառուի. — Երկրորդ, տեսնելով բնու-
թեան մէջ տիրող հրաշալի կարգը՝ որ ցիպուտեով յեր
կրտար ըլլալ, ստոյգ կը համարենք՝ թէ Աստուած կող-
ման կամ ստեղծան և տեսափնէր.՝ բայց մեզի կը թուի
թէ խնդիրն հան է որ Աստուած հ'ըն կերպով տեղեցեր
և զանոնք. — Այդոնց ուղղակի աճնափ անգամ տեսցնել
ի՞ որպիսի որ տեսական մեւեր, աշտիցն, տեսափնէր կը
համարին բնապատումը. — կամ — Այդոնց Աստուած ի-
բրեւ առաջին պատճառ միայն գործեր և անոնց վրայ,
հաստատելով Բարելլոյման կամ հաստատեց անբնական
կամ ծագման մեղաքով կազմութեան օրէնք մը: — Մեր
զազափարով՝ այս և լուծուելի կենան:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՎԵԱՐԿ՝

Այն խնդիրներ աշխարհիս պէս հին և որոնք պիտի
տեսնէ՝ որպիսի տեսէ աշխարհս. այսպէս են, Աստու-
ծոյ զոյտութիւնը, արարչագործութիւն, մարդու ծագումն
ու փոխանին, հոգւոյ անմահութիւնն և հոգեկանու-
թիւնն: — Բայց կան նաեւ երկրորդակարգ խնդիրներ,
որոնք ժամանակի մը մէջ երեւցեր են և յաճախ մա-
մանակէ մը ետքը կ'անհետանան. — ասոնց դասակար-
գէն է նաեւ կենդանի տեսափնէրու ծագումն. վասն զի
առաջին անգամ, 1809թն, այս խնդիրը գրութեան վե-
րածած դուրս հանեց լամարք՝ զազափառք բնապատումը:

Սակեւն մեծ ջանք եղած և այս խնդրոյն հետքը գտնե-
լու հին իմաստասէրներուն չուլ: — Պղասման՝ 3 Արիս-
տատէլ, որոնք Եւրասիոյց գազափարներ կը վարդապետեն,
անշուշտ պաշտպանած պիտի ըլլան տեսափնէրուն անփո-
փոխ և ինքեանք ըլլալը: Մանանտը Արիստատէլ, տե-
սափնէրուն մէջ եղած կարգին վրայ զմոլլաւ, չէր կրնար
ենթադրել՝ որ անոնք կ'ոյր զօրութիւններէ առաջ եկած
ըլլան: Ամբ ևամար կ'անիւրախ Տարգիւ, իբրեւ իրեն
կարպետ և առաջնորդ համարելով Արիստատէլը: —
Ընդհակառակն, Թադէս⁴, Ամարսիանոյց, յետոյ հիւ-

— իսկ *Philosophie zoologique* գրքին մէջ ամփոփեց
բոլոր ունեցած զազափարները՝ տեսափնէրու փոփոխա-
կանութեան մասին: Ուղեց գիտութեան ամենէն ծառեր
խնդիրներ լուծել, բայց միշտ չ'աջողեցաւ. վասն զի
բնաբանութեան, տարրաբանութեան, անդամանութեան
թեան շատ տեղեկակ չէր: 1809թն մինչեւ ցման՝ կ'ոյր
անցաւ, բայց միշտ կ'աշխատէր: Ուրի գեա ուրիշ
երկեր ալ:

3. Յոյն մեծ իմաստասէր. — (429-347 Քրիստոսէ ա-
ռաջ): Իրեն իմաստասէրութեան և հանձնարող և ծագմա-
թիւ գրութեանը մաման անուն ունի — իրեն են նաեւ
Փեդոն, Յազագս անմահութեան հոգւոյ. Յազագս Որինի
գիբերն, որոնք հայկական թարգմանութիւնը ունինք
(չմմաւ. Մատենադ. Հայկ. Բարգմ. Վնեւտեմ. 1889.
էջ 656):

4. Յոյն իմաստասէր (640-518 Քրիստոսէ առաջ).
Յոնիական բուսական դարձիցի հիմնադիրն է. — Ըստ մանց,
սա՝ դարուս երկ մի թիղած չէ:

լէաբանք՝ Լեզիպպոս և Դեմոկրիտէս, որոնք համարելով թէ էակներն՝ ինքնանին կերպով առաջ եկան են՝ արեւուն ազդեցութիւնը կրող հաս, աւելի կը լակէին այն կարեւոր կողմը՝ թէ տեսականներն յետին աստիճանի փոփոխական են։ — Լուկրեցիոս քերթողն նետունեցուն անոնց, և թոյն թէ առաջին անգամ ինքն յիշած է՝ ինչպե՞ս պայշարին և բնական բնութարեան գրութիւնը, զոր յետոյ պիտի բացատրենք։

Միջին դարու մէջ առաջ շարժար այս դրութիւնն. — Ժի-Ժի դարուն մէջ գիտութեան աւելի միտքը կը յառաջագնէ, իսկ ԺՁ դարուն մէջ, կը տեսնենք որ Պարսնէ համալուծած է թէ տեսականներն փոփոխական են, որովհետեւ առաջարկեց որ հաստատութիւն մը ինչուի, ուր կենդանիներուն գործարանները (organe) կերպարանափոխուի (metamorphose) փոքրիկ կատարումն, և հստակ քննութիւն թէ տեսականներն ինչպե՞ս իրարմէ զանազանուի և բազմադեր են։

ԺԴ դարուն բնութաբանքն շափէն աւելի ալ զբաղած են տեսականներու ծագման խնդրին։ — Այս բնութաբաններն շատերն, ինչպէս Գուսմըֆօր, Գոսմէ, ալ Մէյէ, Ռոպինէ, կը համարեն թէ տեսականներն իրարու իրօք ինտուի են և մերժուի, և թէ հաստատեց Նախաւերն առաջ եկան են. — և ասանք իրենց կարծիքը պաշտպանելու համար՝ ամէն ուղղութեան և երեւակայական ենթադրութիւնները ըսած են։

Լիննէոս, Նախ ցուցելով թէ Էպիշափ տեսականներ կան, որոշեց որ Աստուած ստեղծեց ի սկզբանէ ապա ինքնորոշելով որ Աստուած սեռերը (genre) միայն ստեղծեց և, որանց ստեղծ զանազանութիւններ են՝ տեսականներն։ — Պիֆֆան, ի սկզբան կը պնդէր տեսականներու հաստատեց ծագումն ունենալը. բայց յետոյ՝ ընդունելով հանդիման կնիւտ պայշարը և բնական ընտրութիւնը,

աստատմանով վիճակի մէջ էր, և կ'ըսէր՝ թէ տեսականն ոչ անշարժ է և ոչ ալ փոփոխական։ — Քանի, Տի-Մորլ, Մօրթերփիէ (Mauportius գաղղիացի — 1698-1759), Ռէյն և Լեօթէ՝ կը կարծուի իրր թէ տարփոխականի գաղափարներն ունեցան ըլլան։ — Սափոյն Տարփիէն հասն, իրազման Տարփիէ՝ քան զամենքն աւելի մասնաւոր կարծութեամբ մը բացատրեց տեսականներու ծագումը. այսինքն, ըստ իրեն բացատրութեան տեսականներն՝ ներքին պիտույրներու կարկին ենթարկուելով, քան թէ արտաքին վիճակներուն ազդեցութեամբ, փոփոխութիւններ կրեցին։ Իրազման Տարփիէ այս գաղափարով աւելի քան իրեն թոյն Տարփիէ մտա էր Լամարքի կարծիքին։

Լամարք (1744-1829), Քիւլիէյի ընկեր՝ բնական պատմութեան թանգարանին մէջ շարունակով տեսականները գտնաւորել և անոնց բնական սահմանները որոշել, զիմեք բարեխոյան։ Այսինքն, տեսականը որ մեր մէկու մերձաւոր ձեւերն կամ տեսականներն կը շփոթին իրարու նետ, նետանցող թէ այս ձեւերն հաստատեց Նախին ձեւերն առաջ եկան զանազանութիւններն։ — Լամարք իրեն այս գաղափարը կամ կարծիքն առնաւոր, Գրոսթիէն հանցամանց (Système des circonstances), որը այսպէս կը բացատրէ Նա. Աստիկն կենդանիներն՝ պիտույր պիտույրներու մէջ խառնելով, պէտքեր կը գաղտնի. — այդ պէտքերը լեցնելու համար, իրենց արդէն ունեցած գործարաններն (organe) փոփոխութիւններ կրեցին, և Նոր գործարաններն առաջ եկան. իսկ անպատու գործարաններն մաշեցան կամ բոլորովին ջրլուծեցան. — վերջապէս, այս բարեշրջաւան կենդանիներուն սերունդին մէջ հաստատուեցան, մասնաւորութեան կերպով. տեսականները զանազանութիւններ, որոնք առաջ եկան առաջին կենդանիներուն կարկին ենթարկուելն։ — Լամարք, իրեն այս ըսածները կը հաստատուի

1. De natura rerum, Գրեց Է, ա. 800, ուր Նա պայտել կը գրէ. «Աստիկն գարեւոր մէջ անառնաններու շատ ցեղերն ի կարկէ անկուտացան, առաջ կարեւորու սերիլ և տեւել, որովհետեւ մեր յոյս կողմը ապրող անասուններն՝ անկուտանալէ կամ ջրուելէ պաշտպանուած են ներդրութեամբ, բնութեամբ և իրենց բնական դիւրաշարժութեամբ։ Դատենք ալ՝ մեզի գտնակար են, անոր համար մեր պաշտպանութեամբ դեռ կը տեսնենք։ — Այս իմաստները յալորդաբար գնա աւելի կը պարզէ Լուկրեցիոս և կարծես՝ որ Լամարք իրեն նետեալ է։

2. Ազդեցիկ իմաստաբան (1561-1626). մեն հաստատուող գաղղիական իմաստաբաններուն, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի Novum organum երկին մէջ։

3. Tournefort, երեւելի բուսական գաղղիացի, Էքսի (Aix) մէջ ծնաւ (1656-1708)։ Բուսական թագաւորութեան կամ ցեղին ինչպէ՞ցի գաւառաբանութիւն մը հաստատեց, և կրնայ ըսուիլ Նախաշախիլ Լիննէոսի։

4. Bonnet զուիցեղացի իմաստաբան և բնապատմութեամբ, ծնաւ ի Գինըր. Գրեց Considérations sur les corps organisés (1720-1793)։

5. Charles Linné (1707-1778), ծննդավայրն Բաշուի (Քուէս). — ինչպէս Լուկրեցիոս ըրաւ Մեզիկի մէջ, ապա եղաւ ինչպէ՞ս և Սթրուքտի մէջ բուսաբանութեան ուսուցիչ, Դոյսազակ Գիտութեանց ընտանիքին. բայցեք գաւառորեց իրենց բնական յատկանիշ-

ներուն համեմատ. կրկնակ (binaire) կոչուած անուանակոչութիւնը հաստատեց։ Հրատարակեց *Système naturae, Fundamenta botani, Bibliotheca botanica, Classes plantarum*։

6. Buffon (Leclerc) (1707-1788), ընտիր մասունագիր և Նշախտար բնապատմութեամբ, ծնաւ ի Montbard, մեաւ։ Ի Փարիզ Սիւսեթի համալսարանութիւններէ ետքը, զանազան ի Գաղղիա, բնական պատմութեան ուսուսնը ինչպէ՞ս, որուն մէջ անուշը անմահացուց, Գրեց *Théorie de la terre, Histoire naturelle, générale et particulière*. — Սիւսեթի գրող նկարագրեց արարչութեան մեծակայելով թիւնը, և այժմ Գաղղիական ընտանիքին անդամ ընտրուելով, հաւ մը խոսեցաւ. ո՞ր ժրպ, որուն համառօտութիւնն է *«Le style est l'homme»*։ Ողջութեան ատեն արձանը կանգնեցին թանգարանին մուտքին մէջ, այս արձանադրութեամբ *Majesté naturelle par ingénieur*։

7. Պիլլերիէն այս աստատմութեան մասին շմեւ. Perrier, *Philosophie zoologique* p. 60-61. Paris, 1896. — Տես Նախ գրքին մէջ Տիւրպի և Մօրթերփիէ կարծիքն ալ (էջ 53, 55)։

8. Նման. Lamarck, *Illustration des ynres*.

9. Նման. Duval, *Les transformistes français Lamarck. — Revue scientifique*, 5 et 12 oct. 1889. — Perrier, *Գերաշրջալ մաստեան*, էջ 76։ — Տարփիէն կանոնաբան. Զ. Ս. Լրեմ. Վիննիսկի։

մէջ բերելով ընձուգութիւն երկայն լիզը, որոնցոյ կենդանութիւնը եղիւր-ինքը, թանկարմորթներու կենդանի, և այլն:

— Քիւլփին սաստիկ նախապահելով Լամարքի կարծեաց ու գաղափարներուն, պատուաւանելու նամար թէ տեսականին հաստատուն են և անփոփոխ, ինչն ալ ինչպէս որիք մեծ սխալման մէջ, վասն զի, փաւսնի և փլուրայի մէջ իրար երկբարանական դարձեալ մէջ եղած փոփոխութիւնները բացատրելու նամար, ենթադրեց՝ որ երկրագնդիս յեղափոխութիւններն զիջեր են պարբերաբար, այսինքն՝ սահմանուած շրջանով մը, բոլոր կենդանի տեսակները, և թէ Աստուած շատ անգամ նորոգեր են ամբողջ սահեղագործութիւնը միանգամայն:

Ստեփանոս Ժօֆուսը Սենդ-Հիւրէ (1772-1844) աւելի նշանակեալ Լամարքին գաղափարներուն: Բայց տեսականներուն կրած ազդեցութիւնը կ'ընծայէր միջավայրերու, մանաւանդ շնչառական (respiratoire) միջավայրի: Եւ մինչդէռ Լամարք կը նամար թէ շափահաններն կը յեղաշրջին, Ժօֆուսը կը պնդէ՝ թէ սողմերն միայն կը կրեն փոփոխութիւններ, և Ժօֆուսայի գաղափարով տեսականներ՝ մեյտէկ նշենք են, որոնք յանկարծ առաջ եկած են և սերունդներու կ'անցնին ժառանգութեամբ: — Այսու հանդերձ, Ժօֆուսը կ'ընդունի՝ թէ բարեշրջութեան մէջ ծրագրեր մը կը զարմարուի, և ամեն ինչ կը կատարուի սահմանաւ և Աստուծոյ ուզած վայրէջքին մէջ:

Բարեշրջութեան գաղափարին արժեքն իսկ շատ զարգացած էր ընդպատմութեան և իմաստասէրներուն մէջ, և ահա Լյարալու Տարփին, 1853ին հրատարակեց իրեն նշանաւոր գիրքը՝ զոր կը սկսենք վարդ:

Այս Տարփին (1812-4 82), ինչպէս կը խոստովանին իրեն նախապարգներն ալ, աշխուրջ ըմտող մ'էր, ուղիղ, պատասուար մարդ, և երբեք աղանդաւոր. ուրիշ ինչդէ՛ր թէ իրեն աշակերտներն և նշանաւորներն՝ անոր դրած սահմաններն անցին անցան: — Այս, 1859ին, իմանալով որ Ռուսէյ վալլէյսը՝ կը պատրաստուէր իրեն գաղափարներուն նման գաղափարներ հրատարակելու, փութով յօրինեց և հրատարակեց *Origine des*

Especes երկին առաջին տպագրութիւնը: Եւ այս գիրքն ամբողջական մէկ քանի պարզ առաջարկութիւններու կը վերածուի, այսինքն, բոլոր կենդանի էակներն առաջ եկած են երբեք կամ շարս աստուածաստեղծ, որ է, Աստուծէ ստեղծուած նախատիպերէ: — Կենդանութեան փոփոխութիւն պայքարին մէջ կը հրատեսի անպաւաղիւն զոյններ, կ'ապրին կարողազոյնները, և այս կարողազոյն ու ընտրելագոյն տիպարներու երկարակեցութիւնն առաջ կը բերէ տեսակներ՝ որոնց յատկանիշներն դուրս կը ցատկեն և աշխի կը զարմուտի ժամանակով, — իսկ պահուած յատկանիշներն կ'ամրանան, կը հաստատուին ժառանգութեան ձեռքով, ապա սեռամեծ յեղափոխութիւնը ու գաղութը տառնանշաղքեղեղով այս յատկանիշներով տեսակները՝ շնն թողուր որ իրենց նախնական տիպարին վերադառնան: — Աւելի պարզելով այս իմաստները՝ կ'ըսենք. Տարփինի գաղափարով, որ և է կենդանին անհատին մէջ բնածին յարմարութիւն մը կայ, որուն ձեռքով՝ նոյն անհատին մէջ ինքնաբերաբար կը հաւաքուին զինքը պահպանող և կատարելագործող իրեր, և այդ իրեր՝ ծննդեամբ կ'անցնին սերունդներուն, և ժամանակով կ'աճեն յաջորդաբար ծնած անհատներու մէջ, և այս կեցավով՝ կենդանիներու նոր և կատարելագոյն տեսակներ առաջ կու գան, մինչև որ ամենէն կատարելաւ տեսակն, մարդն առաջ կ'ենդ և առաջին նախատիպ կենդանի անհատն մը յաջորդաբար զարգանալով:

Ինչպէս Տարփինի դէմ ելած զօրաւոր նախապայքարներ, այսինքն, Քամպֆօն, Պաշար, Ֆելլը, Հէպեր, և այլք, բայց երբոք աստուր ընդպատմութեան խումբ մը՝ Տարփինի շուրջը պատելով, իրենց վարդապետ առնուանեցին զինքը: վալլէյս, Հիւսթէյ, Հեկէլ, Պիլանդեր վլիփ, Սիէնալը, և այլք, իրեն նշանակեցան: Եւ Տարփինի աշակերտներուն ձեռքով, այս ինչդէր փոխանակ բնական պատմութեան սահմանին վէջ մնալու, իմաստասիրական բարձր կերպարանք առաւ: Որովհետեւ իմա ինչդէր միայն տեսակներուն բարեշրջութեան վրայ չէ, այլ նաեւ կենցաղ ինքնանին ըլլաւ:

1. Հմտ. Ed. Perrier, *Philosophie zoologique*, t. I, p. 143. — *Histoire des animaux sans vertèbres*.

2. Փաւս (faune) կը հայտնի այս ինչ երբի մէջ առաջ եկած անասուններու խումբը. — Փլորա (flore) կ'ըսուի այս ինչ երբի մէջ առաջ եկող յոյսերու խումբը:

3. Geoffroy-Saint-Hilaire (E.), *գաղափարք մեծ բնագիտութեան*. ծնալ իշտափի (Etampes) մէջ, սեպտ. 1 փարիզ: Փաւս և մէկ տարեկան ուսուցիչ եղաւ կենդանաբանական թանգարանին. — Կենդանաբանական և բուսաբանական սեռանման օգտաւոր ծառայութիւնները ըրաւ Գաղղիոյ. — Նախդիւն Ա. ինչ նա զնա իշտափու: Այժմի երկրին մէկ քանիս իշտափ. *Philosophie zoologique* (1818). — *Système deat des mammifères et des oiseaux*, 1824. — *Sur le principe de l'unité d' composition organique*, և այլն:

4. Հմտ. Geoffroy — S. Hil. *Mémoire sur les rapports naturels des Maki*, — *Influence du monde ambiant sur les formes animales*.

5. Darwin (Charles — obert), *անգղիացի բնագիտութեան և բնաբան. ծննդավայրն* Shrewsbury — 1831—

36 գիտական ուղեգրութեան մը մէջ Հարաւային Ա. մերիկա, հաւաքեց նախատարները որ նշանաւոր գրութեամբ *De l'origine des espèces par voie de selection, naturelle*. (Թրգ. — Barbier. Paris, Schleicker, 1896). — Այս գիրքն մէկ ի պարզ բնաբանական (Evolution) հիմնադրութիւնը, որ իրեն անուամբ կոչուեցաւ նաեւ. Տարփինի անորմէ:

6. վալլէյսը (Wallace) գրքին անունն է. *La selection naturelle* (Թրգ. — Candolle, Paris, 1872): Գիրքը կը խոսի տեսական եւ ծագման վրայ. — վերջին յօդուանին մէջ ալ առանձինն մարդուս վրայ, և հան կը ցուցեն: Որ մարդկային կազմանց կամ քործարան նաւորութիւնը (organisme) կարելի չէ իբրեւ բնական ընտրութեան արդիւնք համարել:

7. Spencer (Herbert), *անգղիացի նշանաւոր իմաստէր. ծնալ* Derby 1820ին. — *բազմաթիւ գրութեան* ունի. զոր օրինակ, *Principles of psychology* (1855). Բ. տպ. 1670. — *Principles of Biology* (1864), և այլն:

յուն, բայց մարդուն անանական ծագման վրայ, և տիեզերական միություն վրայ է, որ ընդարձակ կամադրություն մէջ կը բովանդակէ ամբողջ տիեզերքը, և քարի մը խիստ մեծ մարդկային խելքը և ընկերութիւններուն կազմութիւնը. — և այս ամէն բաները կը շնանա բացատրել մեկնել՝ անտարբեր հիւշենքու սոսկ մերենական շարժման ձեռքով:

Եւ մինչդեռ իմաստասիրութիւնն՝ այսպիսի տարբերանակ և յանդուգն քալելով կը յառաջդիմէր, բնական գիտութիւնք ալ կարեւորագոյն յառաջդիմութիւններ կ'ընէին: Վրան գիտ, գիտնականք՝ Տարվիտի նետակով և ուղեկով անոր գրութիւնը հաստատել, քննեցին բնութեան ամենէն աւելի զազանի կէտերը և անկէկները: Տարվիտիանութիւնն՝ անվիտ գիտերու պատճառ եղաւ. անով սկսան իրողութիւններ բացատրել և իրարու հետ կապուիլ, այնպէս որ առանց անոր՝ նոյն իրողութիւններն՝ անմիաբան և անշարժ մանրագիրք են: — Եւ այս կերպով մարդկային մտքի բնական եղազ կամագրութեան² հարկն արդի բնագիտական շատերը՝ բարեշրջման կողմէ ձգեց: — Ասկէ կարճ օրէիցէք յիշեցնելու՝ որ թէպէտ երազարտիւն (hypothèse) մը կարող ըլլայ բնականութեան իրողութեան մը, բայց անով բնաւ չի գաղբիր սոսկ ենթադրարիւն ըլլալէ:

Այս կամառու պատմական ակնարկէն ետքը, հետեւեալ Գոգտամներու մէջ յաջորդաբար քննենք նախ, թէ Բարնիւր Լուկաւեզ (Evolutionistes կամ Տարվիտիստներ, Darwinistes ինչ պատճառներով կամ իրողութիւններով մզուեր են իրենց գործերը հետեւելու կամ հաստատելու. կամ թէ, Տարվիտիստներն հպատակաբար համարուած իրողութիւններն որո՞նք են. — երկրորդ, Պարզեց սոնց այլեայլ գործերները. — երրորդ, Տարվիտիստներն սամանը որոշենք. — չորրորդ, Որ եւ ի քարեշրջարեան հակադրարիւններն պատմականութիւնները մէջ բերենք:

Հ. Ծ. ՍԱՐԵԱՆ

1. Հմառ. Haeckel, *Histoire de création naturelle*, p. 17. Թղթ. Letourneau, 3e éd. Paris, 1884. որ յայտնապէս կը գրէ. « Կենդանի մարմիններու և մեծած մարմիններու մէջ ժամանակաւ կարեւոր ընդդիմութիւն (opposition) չկայ » (!) Արեւմտեան սեռած անասունն ալ, ըստ Հեկէլի, կենդանի, ողջ է (!):

2. Համագրութիւն (synthèse) և մտքի գործողութիւն մը, որով պարզէն ղեկի ի բազմաբայլը, մասերն առ բախել, պատճառէն ղեկ արդասիրք, կ'ընենք: — Ասոր բարձրութիւն հակառակ գործողութիւն մ'է վերլուծարիւն (analyse):

ԲԱՐՆԵՐԱՆ ԱՍՈՐԻ՝

ԲԱՐՆԵՐԱՆ ծնաւ յԵփեսոս, յամին 154, յուլիս 11ին՝ Հարուստ և աշխուսկան ծնողքէ: Իւր Հայրը, կ'ըսէ Բարհերբէոս, Նուհամե կը կոչուէր, և իւր մայրը՝ Նահալիւմ: Ըստ սրբոյն Եպիփանի, մանկու-

1. Բարդեանի իւրենացւոյ կարեւոր աղբիւրներէն մին է. ուստի նաեւ համալից յօշուածը՝ զոր Rubens Duval գրած է այս տարի Հեղինակի մասին՝ Իւր Աստուծան Մատենագրութեան մէջ (*La Littérature syriacque, par Rubens Duval, avec VICTOR LECOFFRE, Paris, 1900*) մեղ համար շահեկանութենէ զուրկ չէ:

Կը ծանօթացնենք հոս այս գրութիւնը՝ մի քանի ծանօթութիւններ աւելցնելով, ուր որ ասանք կարեւոր տեսնուին: Մ. Թ.

2. Եղեւթոյ ժամանակագրութիւնէն կ'առնուի այս թուականը որ կը հաստատուի Բարնիւրիէնսի Եկեղեցական ժամանակագրութիւնէն Ա. 47. Պ. Համիս (*Bardesanes gnosticus, Leipzig, 1819*). Եւսեբիոսի այն խօսքը մէջ բերելով (Պատմ. Եկեղ. Գ. 30), որուն համեմատ Բարդեանի ճակատագրին վերայ զգած ճառը ուղղուած էր Անտոնինոսի, կը տեսնէր այս Անտոնինոսի մէջ, Լուկիոս Վերսուս՝ որ Պարթեաց դէմ պատերազմի զացած ժամանակ, 165ին Եղեւթոյ այցելութեան ելաւ. ուստի անկէպ 134 թուականը շատ թիւ կը գտնէր Բարդեանի ծննդեան համար, վրան գիտելով 165ին տասն և մէկ տարեկան պիտի եղած ըլլար: Բայց խօսքը Հեղեղաբաղի կամ Անտոնինոսի Եմեսացւոյ վերայ է՝ որուն ուղղութեան 220ին ժամանակները հնչելի նաւարկութիւն մը, որ Միշակեղեցի անցաւ (POROHYRE *De Abstinence*, IV, 7, STORÉE *Eclogae physicae*, éd. REESEN, I, IV, 86): Եղեւ Միշակեղ՝ 11 յուլիս, 134 տարեթիւը կ'ուս Բայ, փոխանակ 11 յուլիս 133 թուականի (LAMY Բարնիւրիւսի Եկեղեցական Ժամանակագրութեան մէջ, Ա. 47 ծանօթ). բայց այս զանազանութիւնը ղեւրաւ կը մեկնուի իբրեւ ընդդիմակոյի սխալ մը ահա ՈՍՈՒ, *Une biographie inédite de Bardesane l'astrologue, Paris, 1897*:

3. Եկեղ. Ժամանակագրութիւն. Ա. 47: Այս